

Dariusz Koreleski

**UWARUNKOWANIA ROZWOJU OBSZARÓW
WIEJSKICH POLSKI MIĘDZYWOJENNEJ
– WYBRANE ZAGADNIENIA**

***THE CONDITIONINGS OF THE DEVELOPMENT
OF RURAL AREAS IN POLAND DURING THE PERIOD
OF 1918–1939 – THE SELECTED ISSUES***

Streszczenie

Artykuł prezentuje zagadnienie uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w wybranych regionach Polski międzywojennej. Przeanalizowano tylko te województwa (w liczbie dziesięciu), które w przybliżeniu mają swoje odpowiedniki we współczesnej Polsce. Według przedwojennego grupowania województw są nimi województwa: centralne (warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie, białostockie), zachodnie (poznańskie, pomorskie i śląskie) oraz południowe (krakowskie i lwowskie). Pominięto zatem wszystkie tzw. województwa wschodnie (wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie) oraz połowę województw południowych (staniśławowskie i tarnopolskie). Ukazano zróżnicowanie poziomu rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach w zakresie: infrastruktury technicznej i społecznej, poziomu ruralizacji i struktury agrarnej oraz źródeł utrzymania. Wskazano ponadto na uwarunkowania etniczne rozwoju wpływające m.in. na dywersyfikację czy wręcz nawet dysparytety poziomu infrastruktury technicznej i społecznej w Polsce międzywojennej. Z badań wynika m.in., iż województwa zachodnie (ziemie byłego zaboru pruskiego) charakteryzują się wyższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego, w szczególności w zakresie infrastruktury technicznej i społecznej.

Słowa kluczowe: Polska międzywojenna, infrastruktura techniczna i społeczna, obszary wiejskie, uwarunkowania etniczne rozwoju infrastruktury

Summary

The paper endeavours to present different conditionings of the process of development of rural areas in Poland during the period between the wars, i.e. 1918–1939. The author shows the ethnic population structure, as well as the socio-economic factors in ten individual provinces which have their equivalents on the map of contemporary Poland. The provinces of Poland which currently form the integral parts of such countries as Lithuania, Byelorussia or the Ukraine have not been taken into consideration. The differentiation within the analysed rural area (at the level of provinces) with regard to: the technical and social infrastructure, the level of ruralisation and agrarian structure, as well as the source of income has been presented. Additionally, the ethnic conditionings of such territorial layout resulting in diversity and even the disparities of development of infrastructure in Poland between the First and the Second World Wars have been pointed out.

The carried out research confirms the higher level of socio-economic development of the western provinces of Poland between the wars, in comparison with other provinces, especially in terms of infrastructure. This results from the people's mentality based mainly on the higher level of discipline and good organisation inherited from the German neighbourhood.

Concluding, one may say that the process of rural areas development is of multi-step character and requires the proper stage of management and organisation (ordering). Both of these elements are derivatives of the mentality shaping process which has through the ages conditioned the people's positive and negative habits reflecting the diversified structure of the analysed areas.

Key words: *Poland in years 1918–1939, technical and social infrastructure, rural areas, ethnic conditionings of development of infrastructure*

WSTĘP

Obecnie Polska, współtworząca struktury Unii Europejskiej, jest zobowiązana do współdziałania na rzecz wspólnego dobra wielokulturowej i wielonarodowej Europy. Wiąże się to oczywiście z określonymi uwarunkowaniami, nie tylko wynikającymi z faktu przynależności do UE, ale również dotyczącymi skrajnego położenia naszego kraju i wspólnej granicy z trzema państwami (Rosją, Ukrainą i Białorusią) nienależącymi do wspólnoty kultury zachodnioeuropejskiej. Pomimo, iż od czasów odzyskania niepodległości po okresie zaborczym minęło blisko 90 lat, wciąż wydają się być aktualne pewne uwarunkowania rozwoju z czasów minionych.

Celem niniejszego opracowania, w którym zastosowano metodę analizy opisowej, jest ukazanie uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w Polsce międzywojennej, w której konieczność współpracy była, podobnie jak i dziś, warunkiem *sine qua non* procesu rozwoju. Trudno przecież zaprzeczyć faktowi, iż druga Rzeczpospolita była państwem poli-kulturowym i wielonarodowym. Pomimo jednak ówczesnego braku struktur typu Unii Europejskiej, które wymuszałyby w ramach procesu globalizacji pewien poziom umiędzynarodowienia –

również obszarów wiejskich, samo istnienie różnych kultur obok siebie stwarzało odpowiednie uwarunkowania rozwoju. I tak, zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 roku, dotyczącym drugiego powszechnego spisu ludności – formularze przygotowane zostały w sześciu językach: polskim, ukraińskim, białoruskim, niemieckim, litewskim oraz rosyjskim, tak aby umożliwić mniejszościom narodowym ich zrozumienie, a w konsekwencji rzetelne wypełnienie. Dodatkowo pojawił się jeszcze język francuski, na który, zgodnie z obowiązującymi ówczesnie standardami międzynarodowymi, tłumaczone były wyniki tegoż spisu (*Deuxième recensement général de la population du 9 XII 1931 dans la « Statistique de la Pologne » publiée par l'office central de statistique de la République Polonaise, Varsovie, 1932*). Istnieje pewna konwergentność sytuacji regionów Polski, w tym Małopolski (tu : województwa krakowskiego lub małopolskiego) w latach międzywojennych i obecnie wynikająca z pewnych wpływów – wtedy wewnętrznych (mniejszości narodowe), teraz – zewnętrznych (struktury organizacyjne Unii Europejskiej oraz ogólnoświatowy proces globalizacji). Warto zwrócić uwagę, iż obszary wiejskie, zarówno przed laty, jak i w obecnym czasie, ulegają zróżnicowaniu i to również w znacznej mierze pod wpływem czynników polityczno-społecznych.

UWARUNKOWANIA TERYTORIALNO-ETNICZNE

W 1921 roku terytorium Rzeczypospolitej Polskiej zostało podzielone na szesnaście województw, z których w niniejszym opracowaniu ujęto tylko dziesięć, ze względu na łatwiejszą porównywalność. Uwzględniono mianowicie tylko te regiony, które mają swoje odpowiedniki w Polsce powojennej. Są to zatem, wszystkie województwa centralne i zachodnie oraz połowa województw południowych. Pominięto natomiast sześć prowincji wschodnich i południowych: województwa wileńskie, nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, tarnopolskie oraz stanisławowskie, które obecnie stanowią integralne części takich państw, jak Litwa, Białoruś czy Ukraina.

Różnica pomiędzy badanym obszarem (1918–1939) a tzw. ziemiemi dawnymi w 1946 roku wyniosła 20 000 km² na korzyść obszaru międzywojennego. Rozkłada się to na dwa większe województwa przedwojenne w stosunku do stanu z 1946 roku (województwo białostockie oraz lwowskie „przemianowane” na rzeszowskie).

Jak we wstępie wspomniano, Polska jako obszar zamieszkiwany przez wiele kultur prezentuje pewne wyraźne zróżnicowanie o charakterze etnicznym, co szczegółowo prezentują trzy tabele: 1, 2 i 3, dotyczące analizowanego obszaru dziesięciu województw – wspólnych dla czasów przedwojennych i współczesnych. W tabelach tych zaprezentowano procentowe udziały osób używających danego języka i religii jako macierzystych elementów swej kultury. Ukazano to dla ludności ogółem oraz dodatkowo osobno dla mieszkańców miast i populacji wiejskiej.

Tabela 1. Języki macierzyste i wyznania religijne Polski w roku 1931
(ogólnie – miasta i obszary wiejskie)
Table 1. Mother tongues and faiths of Poland in 1931
(in general – cities and rural areas)

Województwo	Język polski* (w%)	Inne języki** (w %)	Rzym-kat.*** (w %)	Inne wyznania**** (w %)
warszawskie*****	83	Ż 15, N 2	80	M 15, E 3
łódzkie	80	Ż 14, N 6	78	M 14, E 7
kieleckie	89	Ż 10	88	M 11
lubelskie	86	Ż 11, U 3	77	M 13, P 9
białostockie	72	B 13, Ż 12	68	P 19, M 12
pozańskie	91	N 9	90	E 10
pomorskie	90	N 10	90	E 9
śląskie	92	N 7	92	E 6, M 1
krakowskie	91	Ż 6, U 3	89	M 8, G 2
lwowskie	58	U 34, Ż 7	46	G 42, M 11
POLSKA	69	U 14, Ż 9, B 3, N 2	65	P 12, G 10, M 10, E 3

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, W-wa oraz Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 roku.

Uwagi:

*procentowa liczba osób uznających język polski za macierzysty.

** pozostałe języki: Ż – żydowski (hebrajski lub jidysz), N – niemiecki, U – ukraiński (ukraiński lub ruski), B – białoruski, R – rosyjski.

*** procentowa liczba osób uznających wyznanie rzymsko-katolickie za macierzyste.

**** pozostałe wyznania: M – mojżeszowe, E – ewangelickie, G – greko-katolickie, P – prawosławne.

*****w skład województwa warszawskiego wliczono również miasto stołeczne – Warszawa.

Tabela 2. Języki macierzyste i wyznania religijne Polski w roku 1931 (miasta)
Table 2. Mother tongues and faiths of Poland in 1931 (cities)

Województwo	Język polski* (w%)	Inne języki** (w %)	Rzym-kat.*** (w %)	Inne wyznania**** (w %)
warszawskie*****	70	Ż 29	67	M 30, E 2
łódzkie	63	Ż 30, N 7	60	M 31, E 8
kieleckie	70	Ż 29	69	M 30
lubelskie	62	Ż 37	54	M 44, P 1
białostockie	57	Ż 38, R 3	53	M 38, P 7, E 1
pozańskie	94	N 5	93	E 5
pomorskie	92	N 7	92	E 6, M 1
Śląskie	85	N 13, Ż 1	89	E 6, M 4
krakowskie	79	Ż 19, N 1	74	M 25
lwowskie	63	Ż 24, U 12	48	M 33, G 18
POLSKA	68	Ż 24, U 3, N 3	64	M 27, G 4, E 3, P 2

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, W-wa oraz Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 roku; (odnośniki jak pod tabelą 1).

Tabela 3. Języki macierzyste i wyznania religijne Polski w roku 1931
(obszary wiejskie)

Table 3. Mother tongues and faiths of Poland in 1931 (rural areas)

Województwo	Język polski* (w%)	Inne języki** (w %)	Rzym-kat.*** (w %)	Inne wyznania**** (w %)
warszawskie	94	N 4, Ż 2	92	E 4, M 2
łódzkie	93	N 5, Ż 2	90	E 6, M 2
kieleckie	96	Ż 4	95	M 4
lubelskie	91	Ż 5, U 3	82	P 10, M 6
białostockie	77	B 16, Ż 4, R 2	72	P 22, M 4
poznańskie	88	N 12	87	E 13
pomorskie	88	N 11	88	E 11
Śląskie	96	N 4	94	E 6
krakowskie	95	U 3, Ż 1	94	G 3, M 2
Lwowskie	56	U 41, Ż 2	46	G 50, M 4
POLSKA	69	U 18, B 4, Ż 3, N 2	65	P 15, G 13, M 3, E 2

Zródło: obliczenia własne na podstawie: Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, W-wa oraz Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 roku; (odnośniki jak pod tabelą 1).

Tabele 1, 2 i 3 prezentują strukturę etniczną i wyznaniową badanych dziesięciu województw drugiej Rzeczypospolitej w ujęciu ogólnym, w przekroju miast i wsi. Obywatele polscy należący do mniejszości narodowych, obok języka urzędowego – polskiego, posługiwali się pięcioma językami macierzystymi (ukraińskim zwanym potocznie ruskim, hebrajskim lub jidysz, białoruskim, niemieckim i rosyjskim) oraz byli wyznawcami chrześcijaństwa (rzymskokatolicy, greko-katolicy, ewangelicy oraz prawosławni), bądź religii mojżeszowej. Wskazuje to na wyraźną mozaikę kulturową badanych obszarów.

Z zestawień tabelarycznych wynika, iż w blisko 70% analizowanych regionów na terenach wiejskich zaznacza się większy odsetek ludności mówiącej po polsku i będącej wyznania rzymsko-katolickiego niż na obszarach miejskich. Nie dotyczy to jednak trzech województw, w których sytuacja jest odwrotna. W regionach: poznańskim i pomorskim na obszarach wiejskich zdecydowanie więcej niż w miastach mieszka ludność mówiącej po niemiecku i będącej wyznania ewangelickiego. Natomiast w województwie lwowskim aż 41% mieszkańców wsi to Ukraińcy lub Rusini i aż 50% to greko-katolicy, podczas gdy w miastach te wielkości są wyraźnie niższe.

Ukazane powyżej zróżnicowanie nie tylko pomiędzy miastami i wsią, ale również w obrębie samych obszarów wiejskich stało się pewną determinantą rozwoju tychże obszarów. W zależności od zdolności komunikacji między nacjami mógł to być czynnik stymulujący bądź też hamujący proces rozwoju. Mówiąc o uwarunkowaniach etnicznych obszarów wiejskich, warto wspomnieć o ich niepowtarzalnej wartości dla kulturowego rozwoju i możliwości uzyskania tzw. zjawiska synergizmu kulturowego wynikającego z połączenia kilku kultur i wytworzenia pewnej wartości dodanej o charakterze wybitnie endemicznym.

POZIOM RURALIZACJI I STRUKTURA AGRARNA

Polska międzywojenna na arenie europejskiej postrzegana była jako kraj rolniczy. Świadczą o tym również statystyki dotyczące populacji zamieszkującej obszary wiejskie, co szczegółowo prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Populacja mieszkająca na obszarach wiejskich wg województw
– poziom ruralizacji

Table 4. Population inhabiting rural areas according to provinces
– the level of ruralisation

Województwo	%	Województwo	%
warszawskie	53	poznańskie	60
łódzkie	58	pomorskie	68
kieleckie	74	śląskie	68
lubelskie	82	krakowskie	75
białostockie	76	lwowskie	75

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, W-wa oraz Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 roku.

Uwagi:

Stan na 9 XII 1931.

Wysoki poziom ruralizacji (w granicach od 53% do 76%) idzie w parze również ze strukturą zatrudnienia. Strukturę ludności według źródeł utrzymania prezentuje tabela 5.

Tabela 5. Struktura ludności według źródeł utrzymania
(dane ze spisu z 9 XII 1931 roku)

Table 5. Population structure according to the source of income
(data from the National Census of 9.12.1931)

Województwa	Rolnictwo	Poza rolnictwem
	w % ogółu ludności – źródło utrzymania	
warszawskie*	60,8	39,2
łódzkie	48,6	51,4
kieleckie	56,8	43,2
lubelskie	71,0	29,0
białostockie	69,9	30,1
poznańskie	47,1	52,9
pomorskie	51,5	48,5
śląskie	12,2	87,8
krakowskie	59,5	40,5
lwowskie	68,6	31,4
POLSKA	60,3	39,7

Źródło: dane GUS [Historia 2003] oraz Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 roku.

Uwagi:

*w skład województwa warszawskiego nie wliczono miasta stołecznego – Warszawa.

Jak wynika z tabeli 5, odsetek zatrudnionych w rolnictwie w badanych województwach wynosił w granicach od 12,2% (śląskie) do 71,0% (lubelskie). Dla porównania, w drugiej Rzeczypospolitej 60,3% mieszkańców utrzymywało się z pracy w rolnictwie. Integralną częścią obszarów wiejskich są gospodarstwa rolne, a ich powierzchnia w konsekwencji wskazuje na strukturę agrarną danego terenu. Szczegółowe dane przedstawione zostały w tabeli 6.

Tabela 6. Gospodarstwa na wsi wg powierzchni UR i zamieszkałej tam ludności w 1931 roku

Table 6. Rural farms with regard to the area of agricultural land and to the population inhabiting it in 1931

1	2	3	4	5	6
Województwo	% ↓	0-10 ha (w %)	10-50 ha (w %)	50 ha < (w %)	? *** (w %)
warszawskie	6,6	72,5* (77,6**)	20,0 (21,4)	0,9 (1,0)	6,5
łódzkie	5,7	85,9 (89,3)	9,9 (10,3)	0,4 (0,4)	3,8
kieleckie	8,6	89,8 (95,9)	3,7 (3,9)	0,2 (0,2)	6,4
lubelskie	9,6	84,7 (91,7)	7,4 (8,0)	0,3 (0,3)	7,6
białostockie	6,1	73,1 (77,5)	20,9 (22,1)	0,4 (0,4)	5,6
poznańskie	2,9	52,5 (53,8)	42,1 (43,3)	2,8 (2,9)	2,6
pomorskie	1,8	53,6 (55,2)	40,0 (41,2)	3,5 (3,6)	2,9
śląskie	0,7	83,8 (88,9)	10,0 (10,7)	0,5 (0,4)	5,7
krakowskie	7,5	91,4 (97,8)	2,0 (2,1)	0,1 (0,1)	6,4
lwowskie	11,5	88,2 (98,4)	1,3 (1,4)	0,2 (0,2)	10,3
POLSKA	3196, 4 (w tys.ha)	81,7 (89,0)	9,7 (10,5)	0,5 (0,5)	8,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, W-wa oraz Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 roku.

Uwagi:

W kolumnie 2 ukazano procentowy udział powierzchni użytków rolnych w stosunku do całego kraju.

W kolumnach 3, 4 i 5 przedstawiono strukturę gospodarstw według powierzchni UR oraz zamieszkałej tam ludności:

* procentowa liczba gospodarstw w danym przedziale obszarowym.

** procentowa liczba ludności zamieszkałej w gospodarstwie w danym przedziale obszarowym (bez gospodarstw o niewiadomej powierzchni).

*** procentowa liczba gospodarstw o niewiadomej powierzchni wskazująca na skalę nieuporządkowania statystycznego przestrzeni województwa.

Z analizy tabeli wynika m.in., że najkorzystniejszą strukturą agrarną charakteryzują się województwa: poznańskie i pomorskie (były zabór pruski), najgorzej natomiast sytuacja przedstawia się w województwach należących do byłego zaboru austriackiego i skutkuje zaznaczającym się zjawiskiem przeludnienia agrarnego.

Oprócz widocznego zróżnicowania i znacznego rozdrobnienia gospodarstw, szczególnie w województwach południowych – krakowskim i lwowskim, nie tylko interesującym, lecz również niezwykle istotnym miernikiem poziomu rozwoju obszarów wiejskich może być odsetek liczby gospodarstw o niewiadomej powierzchni. Wskaźnik ten dobitnie wskazuje na skalę nieuporządkowania statystycznego przestrzeni województwa. To nieuporządkowanie wydaje się konwergentne z tempem procesu rozwoju regionalnego, gdyż identyfikacja ruralnego *status quo*, wydaje się *conditio sine qua non* inicjacji tegoż procesu. Bardzo często chaos statystyczny jest pochodną niskiego poziomu świadomości społeczności lokalnych i braku właściwej współpracy z władzą lokalną lub centralną w zakresie rozwiązań rozwojowych.

WYBRANE ELEMENTY INFRASTRUKTURY TECHNICZNEJ I SPOŁECZNEJ

Każdy rozwój danej jednostki administracyjnej uwarunkowany jest czynnikami infrastrukturalnymi, zarówno w znaczeniu technicznym (np. drogi), jak i społecznym (np. szkoły, szpitale). Stan infrastruktury techniczno-społecznej na ziemiach polskich w okresie międzywojennym bezpośrednio związany był ze swoistą „spuścizną pozaborcą”. Można zatem, w pierwszej kolejności, mówić tu o uwarunkowaniach natury historyczno-politycznej, a dopiero dalej o uwarunkowaniach o charakterze topograficzno-przestrzennym. Wybrane elementy infrastruktury technicznej i społecznej przedstawia tabela 7.

Jak łatwo można zauważyć najkorzystniej prezentują się regiony – byłe prowincje pruskie (województwa: poznańskie, pomorskie i śląskie), w których poziom infrastruktury wydaje się relatywnie wysoki. Najmniej korzystna sytuacja występuje na ziemiach byłego Imperium Rosyjskiego (zwłaszcza województwa: lubelskie i białostockie). Statystyki dotyczące oświaty i dostępu do informacji ukazuje tabela 8.

Oprócz ziem zaboru pruskiego w zakresie szkolnictwa i dostępu do informacji korzystnie prezentuje się województwo krakowskie i łódzkie oraz pod względem abonentów radiowych – region warszawski. Kwestia opieki medycznej statystycznie została przedstawiona w tabelach 9 i 10.

Tabela 7. Elementy infrastruktury technicznej i społecznej w latach 1937 i 1938
Table 7. Elements of technical and social infrastructure in the years 1937 and 1938

Województwo	Linie kolejowe (w km na 100 km ²) *	Drogi o twardej nawierzchni (w km na 100 km ²) **	Liczba urzędów pocztowych na 10000 mieszkańców ***
warszawskie****	5,2	19,6	0,9
łódzkie	4,8	21,0	0,8
kieleckie	4,9	17,6	1,0
lubelskie	4,0	11,6	1,2
białostockie	4,2	10,4	1,2
pozańskie	10,1	33,4	3,0
pomorskie	11,4	31,0	4,0
śląskie	18,5	55,2	1,8
krakowskie	6,5	29,3	2,1
lwowskie	5,4	18,5	1,3
POLSKA	5,2	15,6	1,4

Źródło: Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, W-wa.

Uwagi:

* stan na 31 XII 1937

** stan na 1 IV 1937

*** stan na 31 III 1938

**** w skład województwa warszawskiego nie wliczono miasta stołecznego – Warszawa.

Tabela 8. Publiczne szkoły powszechne w roku szkolnym 1937/38
 oraz abonenci radiowi w 1938 roku wg województw
Table 8. State primary schools in the school year 1937/38 and radio subscribers
 in 1938 according to provinces

Województwa	Ilość szkół przypadająca na 100 km ²	Liczba abonentów na 1000 ludności
Warszawskie*	7,6	38
Łódzkie	10,0	37
Kieleckie	7,8	21
Lubelskie	6,3	26
Białostockie	4,0	19
Poznańskie	9,0	30
Pomorskie	12,3	40
Śląskie	15,5	75
Krakowskie	10,6	23
Lwowskie	8,9	28
POLSKA	7,0	29

Źródło: dane GUS [Historia 2003] oraz Mały rocznik statystyczny 1939, GUS RP, W-wa.

Uwagi:

*w skład województwa warszawskiego nie wliczono miasta stołecznego – Warszawa.

Tabela 9. Lekarze wg województw w 1938 roku
Table 9. Doctors in 1938 with regard to provinces

Województwa	Lekarze przypadający na 10 000 ludności
warszawskie*	2,0
łódzkie	4,1
kieleckie	2,0
lubelskie	1,8
białostockie	2,3
poznańskie	3,5
pomorskie	3,1
śląskie	4,0
krakowskie	5,3
łwowskie	4,9
POLSKA	3,7

Źródło: dane GUS [Historia 2003].

Uwagi:

*w skład województwa warszawskiego nie wliczono miasta stołecznego – Warszawa.

Tabela 10. Szpitale w 1938 roku wg województw
Table 10. Hospitals in 1938 with regard to provinces

Województwa	Szpitale na 1000 km ² *	Łóżka w szpitalach na 10 000 ludności
warszawskie**	2,0	21,4
łódzkie	2,7	19,8
kieleckie	1,6	10,1
lubelskie	1,2	10,5
białostockie	1,0	12,9
poznańskie	3,2	42,1
pomorskie	2,1	47,0
śląskie	13,1	72,9
krakowskie	2,8	32,7
łwowskie	1,1	18,6
POLSKA	1,7	21,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS [Historia 2003].

Uwagi:

* wskazuje na dostępność szpitala (wymiar przestrzenny)

** w skład województwa warszawskiego nie wliczono miasta stołecznego – Warszawa.

W przypadku tabeli 9 i 10 występuje brak pełnej zbieżności. I tak pod względem liczby lekarzy przypadających na dziesięć tysięcy mieszkańców najkorzystniej prezentują się województwa południowe – krakowskie i lwowskie. Natomiast pod względem ilości szpitali, a w szczególności liczby łóżek na dziesięć tysięcy mieszkańców najlepsza sytuacja występuje ponownie na ziemiach byłego zaboru pruskiego. Na przykład w przypadku województwa krakowskiego dostępność szpitala postrzegana w wymiarze przestrzennym jest zadowalająca (87% w porównaniu z województwem poznańskim), natomiast liczba łóżek nieco mniej korzystna (78% wartości dla regionu poznańskiego).

POZIOM ROZWOJU GOSPODARKI ROLNEJ

Istotnym miernikiem poziomu rozwoju produkcji rolnej mogą być plony ziemiopłodów. Ukazują one ponadto poziom kultury rolnej i skuteczności zabiegów agrotechnicznych. Szczegółowe dane dla wybranych czterech upraw za dziesięć lat w okresie międzywojennym ukazuje tabela 11.

Tabela 11. Plony wybranych ziemiopłodów w Polsce
– przeciętne roczne za lata 1928–1937

Table 11. Yields of the chosen agricultural produce
– annual average for years 1928–1937

Województwo	pszenica	jęczmień	ziemniaki	buraki cukrowe
warszawskie	13,0	14,8	120	212
łódzkie	14,3	14,4	136	214
kieleckie	12,9	12,5	123	195
lubelskie	12,2	13,0	132	182
białostockie	10,0	9,6	112	160
poznańskie	17,2	17,3	139	232
pomorskie	17,2	16,7	118	233
śląskie	15,2	15,8	128	199
krakowskie	9,6	10,0	97	202
lwowskie	9,6	9,9	104	199
POLSKA	11,8	12,1	117	213

Źródło: Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, W-wa.

Uwagi:

statystyki podane w q/ha (dt/ha).

Wyższa kultura uprawy ziemiopłodów, w szczególności zbóż jest widoczna na ziemiach zachodnich (województwa: poznańskie, pomorskie i śląskie). W pierwszej kolejności jest to wynikiem poziomu rozwoju rolnictwa i przyzwyczajęń organizacyjno-porządkowych wywodzących się z Niemiec, czego wyraźnie zabrakło np. w województwie lwowskim, którego ziemie z punktu widzenia

żywności prezentują się zdecydowanie korzystniej. Porównanie zatem regionu poznańskiego i lwowskiego jest dobrym przykładem na dostrzeżenie różnic w świadomości organizacyjnej (mentalności) mieszkańców obszarów wiejskich tych dwóch województw Polski.

WNIOSKI I UWAGI KOŃCOWE

W wyniku zmian granic Rzeczpospolita Polska straciła 178 000 km² za wschodnią granicą, otrzymując jednocześnie 101 000 km² jako tzw. „ziemie odzyskane”. Faktycznie bilans zmian granic był ujemny i wyniósł 77 000 km². Polska straciła wszystkie przedwojenne cztery województwa wschodnie (wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie) oraz dwa południowe (stanisławowskie i tarnopolskie). Dodatkowo województwa białostockie i rzeszowskie (wcześniej lwowskie) zostały pomniejszone łącznie o powierzchnię 20 000 km². Jako „ziemie odzyskane” Polska otrzymała cztery województwa na północy i zachodzie (olsztyńskie, gdańskie, szczecińskie i wrocławskie), ponadto województwo poznańskie zostało rozszerzone na zachód aż do granicy z Niemcami na Odrze i Nysie Łużyckiej (stan na 1946 rok), a następnie wydzielono z niego oraz częściowo z wrocławskiego – obecne województwo lubuskie.

Analizując obszary wiejskie, można zauważyć m.in. następujące uwarunkowania ich rozwoju:

- etniczne,
- historyczno-polityczne,
- fizjograficzne.

Pochodną wszystkich wspomnianych uwarunkowań jest mentalność społeczności lokalnych, która w decydujący sposób oddziałuje na proces lokalnego rozwoju obszarów wiejskich. Wyższa świadomość zawodowa rolników zaowocowała np. w województwie poznańskim – wyższymi plonami i odpowiednio wysoką kulturą gleby, pomimo nierzadko mniejszej jej żyzności. Stało się to na skutek kontaktu ludności Wielkopolski z szeroko pojętą kulturą niemiecką odznaczającą się m.in. wyższym poziomem organizacji i dyscypliny oraz wykształcenia, czemu to zawdzięczają Wielkopolanie szybszy niż gdzie indziej postęp techniczny, również w dziedzinie rolnictwa. Ponadto wyniki badań potwierdzają wyższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego województw zachodnich w stosunku do pozostałych regionów, szczególnie w zakresie infrastrukturalnym.

Reasumując, można stwierdzić, iż proces rozwoju obszaru wiejskich ma charakter wieloetapowy i wymaga zarówno dobrej organizacji (uporządkowania), jak i dyscypliny. Obydwa te elementy są wypadkowymi procesami kształtowania mentalności, który, dokonując się przez wieki konsekwentnie przyzwyczajał ludność do pewnych pozytywnych lub negatywnych zachowań, mających swe odbicie również w strukturze zróżnicowania badanych obszarów.

BIBLIOGRAFIA

Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 roku (Deuxième recensement général de la population du 9.XII 1931 / Zweite allgemeine Volkszählung vom 9-ten Dezember 1931) [w:] Statistique de la Pologne publiée par l'office central de statistique de la République Polonaise; (wersja międzynarodowa), Varsovie, 1932.

Jeziński A. (red) *Historia Polski w liczbach*, GUS, Warszawa 2003.

Mały rocznik statystyczny 1938, GUS RP, Warszawa 1938.

Mały rocznik statystyczny 1939, GUS RP, Warszawa 1939.

Dr Dariusz Koreleski
Katedra Ekonomii (*Dept. of Economics*)
Uniwersytet Rolniczy w Krakowie
(*University of Agriculture in Cracow*)
31-120 Kraków, Al. Mickiewicza 21
Tel. 012 662 43 53; e-mail: dkoreleski@ar.krakow.pl

Recenzent: *Prof. dr hab. Zdzisław Wójcicki*